

Szalay Károly összeállítása

Klasszikusok a humorról

BIBLIA

■ *Nevetés* (risus)

A nevetés fájdalommal vegyülhet, és az öröm végét siralom fogja el. (Péld. 14, 13)

A nevetést tévelygésnek állítottam, és mondtam az örömmel: miért csalatol meg hiában? (Péld. 2, 2)

Van ideje a sírásnak és van ideje a nevetésnek (Préd. 3, 4)

A bűnösök beszéde gyűlöletes, és nevetésök gyönyörködés a bűnben (Jer. Sir. 27, 14)

Jaj nektek, kik most nevettek, mert majd keseregtek és sírtok. (Luk. 6, 25)

Gúnyolódó (illusor)

A bolond csúfolódik a bűnnel, de az igazak közt megmarad a kegyelem. (Péld. 14, 9)

Ne csúfolódjatok, nehogy megszoríttassanak köteleitek. (Izai. 22)

Csúfoló, csúfolódás (derisor, irrisio)

Ne neved ki az embert lelke keserűségében, mert vagyon, aki megaláz és fölmagasztal, az a mindentlító Isten. (Sirák 7, 12)

A csúfoló bölcseséget keres és nem talál (Péld. 14, 6)

Vesd ki a csúfolót, és kimegyen vele a versengés, és megszűnnek a pörlődések és szidalmak (Péld. 22, 10)

ARISZTOTELÉSZ: A komédiáról és a tragédiáról

A komédia, mint említettük, csekélyebb jelentőségű dolgok utánzása, de nem vonja körébe a rosszat egész terjedelmében, hanem a rútból csak a nevetséges elemet. A nevetséges ui. valamely hiba vagy rútság, mely fájdalmat és bajt nem okoz: pl. mindjárt a nevetséges álarc rút és eltorzult valami, anélkül, hogy fájdalmat fejezne ki.

CICERO: A szellemességről

A nevetéssel kapcsolatban öt dolgot kell megvizsgálunk. Először: mi az, másodsor: honnan ered, har-

madszor: kötelessége-e a szónoknak nevetést kelteni, negyedszer: milyen mértékben, ötödször: mik a nevetés különböző válfajai?

Az elsőt: mi a nevetés, hogyan keletkezik, honnan ered, mi módon létezik, és hogy törhet ki olyan gyorsan [...] – nem tudom, mert bizony azok sem tudják, akik bátran ajánlkoznának ennek ismertetésére.

A nevetés forrása és alapja – ez ugyanis a második, amit kutatunk – valamiféle rútság és formátlanság. [...]

S hogy a harmadik kérdésre térjek: a szónok elsőrendű kötelessége, hogy nevetést keltsen: egyrészt, mert a vidám hangulat megnyeri a hallgatóság jóindulatát annak számára, aki a vidámságot okozta, másrészt megcsodálják elméletét, amely gyakran egy szóban megnyilatkozik. [...] Mert vagy megtöri ellenfelét, vagy lehetetlenné, kisszerűvé teszi, vagy meghökkenti, vagy megcáfolja, s egyben azt is kimutatja, hogy a szónok csiszolt, művelt, szellemes ember: s legfőképpen mert a bánatot és a komorságot enyhíti, csillapítja, és a kellemetlen dolgokat, amelyeket érvekkel megszüntetni nem könnyű, nagyon sokszor a nevetéssel és a tréfával feloldja.

De azt is alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy milyen mértékben alkalmazhatja a szónok a nevetést? S ez elméletünk negyedik pontja. Mert sem a kirívó, s ráadásul még gáztettel is párosuló gonoszságnak, sem ellentétének, az átlagosnál nagyobb elesettségnak kigúnyolása nem kelt nevetést. [...] Tekintettel kell lenni továbbá az emberek rokonszenvére is, nehogy meggonddolatlanul beszéljünk azok ellen, akik köztiszteletnek örvendenek.

A gúnyolódásban tehát szükség van ilyenfajta mérsékletre. Így főként azokat lehet legkönnyebben kigúnyolni, akik sem gyűlöletre, sem szájalomra nem méltók. Ezért a gúny alapja azokban a hibákban rejlik, amelyek nem kiváló, nem nyomorult emberek életében fordulnak elő, és olyan bűnök, amelyek esetében nem a törvényes büntetés látszik jónak. [...] E téren nemcsak

az a szabály, hogy ne legyünk ízléstelenek, hanem az is, hogy ne vigyük túlzásba a nevetségessé tételt. [...] Azokon az élceken, amelyek előre kigondoltnak, mesterkéltnek látszanak, kevésbé nevetnek. [...]

Nevetésre ingerlő az is, ha különböző következtetésekkel teljesen másképp értelmezhetünk dolgokat, amit azok valójában jelentenek. De ezek legyenek rafináltak és egy alapra épülők. [...] Nevettetők az ellentétes értelmű dolgok is. [...]

QUINTILIANUS: A nevetetésről

Mert nincs annál ízetlenebb, mint mikor valaki mindenáron szellemes akar lenni. Igen jó hatással van, ha maga a szónok megőrzi komolyságát: azon nevetnek a legjobban, aki előadja a tréfát, maga nem nevet, mégis a tekintet, külső tartás és taglejtés is hozzájárulhat a szellemesség fokozásához, ha sikerül kellő mértéket tartani. [...] Trágárság pedig nemcsak hogy ne forduljon elő szavaiban, de ilyenre még csak távoli célzás se essék. [...]

De még csipősebb és csattanósabb a finom élce, ha rövid. [...]

Hátravan még a tréfának az a faja, mely a meglepetés-

ben vagy a félreértésben nyilvánul meg, s talán ezek a legszellemesebb formái az elmésségnek.

Azt tartom igazi szellemességnek, amiben nincs semmi bántó, semmi nyersség, semmi szögletes, semmi idegen-szerű sem tartalomban, sem szavakban, sem hangban, sem taglejtésben, úgyhogy nem annyira egyes mondások, hanem az egész előadás hangja teszi azzá, ami. Akárcsak azt a görög finom ízlést, amely Athént annyira jellemzi.

HOBBS: A nevetés a diadal kifejezése

A nevetés az öröm hirdetője. Mind ez ideig senki sem tudta nekünk megmondani, milyen természetű ez az öröm. Mi azt gondoljuk, hogy amikor nevetünk, diadalunkat fejezzük ki. [...] Nevetünk olyan tréfákon, melyek hatása abban rejlik, hogy finoman fölfed szellemünk számára bizonyos abszurdításokat. Ebben az esetben a nevetést az váltja ki, hogy hirtelen észrevesszük saját kiválóságunkat. [...] Nem meglepő tehát, ha az emberek megsértődnek, ha nevetségessé tesszük őket, mert ez azt jelenti, hogy diadal-maskodtunk rajtuk.

SHAFTESBURY: A humor és a szellem szabadságáról

Ha az embernek megtiltják, hogy komoly gondolatait elmondhassa bizonyos dolgokról, akkor ironikusan teszi meg azt. [...] Amennyire komolyan védelmezem a gúnyolódást, annyira mértéktartó tudok lenni alkalmazásában. Valójában komoly stúdium, hogy megtanuljuk uralni és szabályozni azt a humort, amivel a természet megáldott bennünket, hogy csillapítószerünk legyen a rossz és védelmezésünk a babona és a gyászos megtevés ellen. [...] Mert csak az a nevelés, ami torz. És nincs más védekezés a gúny ellen, csak a szép és az igaz.

MONTESQUIEU: A komikum tárgyáról

Ha elmésséget kergetsz, ostobaságot fogsz.

A komikum akkor kezd megromlani, ha a szenvedélyekben keressük a nevelésséget, ahelyett, hogy a modorosságok komikumát keressük.

Nem szabad egyetlen műben sem túlhajtani az ironizálást, mert nem okoz meglepetést.

CHAMFORT: Elmésségek az elmésségről

Ha egy nap nem nevetünk, eltékozoltuk az egész napot.

[...] Elképzelhetetlen, hogy mennyi elmésség kell ahhoz, hogy sose váljunk neveléssé.

LESSING: A nevelés orvosság

A komédia javítani akar a nevelés segítségével, de nem éppen a kinevetés által. Nem azokat akarja megjavítani, akiket neveléssé tesz, még kevésbé azokat, akikhez a neveléssé nevelésnek tartoznak [...], az egészségeseket erősíti meg hitükben [...], a neveléssé biztosítja a leghatásosabban az immunitást.

KANT: A nevelés mint indulat

A nevelés olyan indulat, amely a feszült várakozásnak hirtelen semmivé válásából ered.

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: A komikumról, a furcsáról

Furcsa. Ez nekem annyit tesz, mint kómikum. [...] Nálam a kómikumnak kútfeje az, hogy a történetet, mely magában neveléssé, úgy adom elő, mint nagy és fontos dolgot, hogy a fontosság és az olvasónak interesszálatása még nagyobb legyen, munkálkodó személyimnek sok gáncot és akadályt szerzek céljaik elérésében, de az akadályokat utoljára egy váratlan eszköz által, sőt isteni közbenjárással hárítom el, hogy az addig várakozó s kételkedésibe tétetett olvasót a csomónak föloldása egyszerre lepje és nyugtassa meg.

KÖLCSEY FERENC: A szép és a komikus

Minden művésznek, kétségkívül tehát a költőnek is, egyedülvaló tárgya a szép: ezt kell neki a maga ezerféle alakjaiban keresnie, akár bámulatra hozni, akár megráznia, akár ellágyítani, akár nevetetni készülni bennünk. A szép a természetben fekszik, s a természetben fekszik még akkor is, midőn ideálként áll előttünk, mert mi egyéb az ideál, mint magasított, azaz a lehetségesig nagy, a lehetségesig nemes tökéletben gondolt természet? [...] A kómikum a szépnek formái közé tartozik, s olyankor áll elő, midőn valami tárgy bizonyos elmés bánásmód által azon helyzetbe tétetik, melyben neveléssé kell látszania. Ezen meghatározás nyilván mutatja, miképpen különbözik a kómikum a neveléssétől, tudniillik, mint forma a tárgytól. Már minden neveléssé valami olyant teszen fel, ami vagy az illendőség szankcionált törvényeivel vagy a józan ésszel ellenkezni látszik; s mivel az illendőség és a józan ész törvényeivel megegyezés a szép lehetséges voltának változatlan feltételei közé tartozik: látnivaló, hogy a szép és neveléssé közt nincs kisebb ellenkezés, mint az értelem és esztelenség közt. E szerint a kómikus művésznek már tárgyában oly kőszikla rejtetik,

melynél könnyen hajótörést szenvedhet. A kómikumnak azért, hogy a maga nevét, mint esztétikai forma, megérdemlje, arra kell törekednie, hogy a nevetségést megnevesítse, hogy esztétikai karaktert kölcsönözzön. Csak így gerjeszthet a nevetés (mindamelllett is, hogy nevetésnek lenni megmarad, s gyakran nevetésesség is leszen) esztétikai részvételt maga iránt. Részvétel és esztétikai részvétel közt pedig nagy a különbség; mert esztétikainak csak azt a részvételt vagy gyönyörködést nevezhetjük, mely az ízlésnek, azaz a tulajdonképpen való szépérzésnek is annyira ellenkezik, mint a nevetség? Nyilván vagy, hogy ez csak művészi formában érdemi meg az esztétikusnak figyelmét; de nyilván vagy az is, hogy ezen művészi forma – természetesen a maga tárgyának törvényeihez lévén csatolva – közvetve magával a széppel ellenkezik; s innen megérthetjük, miért tartozzék a nagy kómikusnak tehetsége az igen ritkák közé? A kómikusnak a maga tárgyával szüntelen küzdelemben kell lennie, hogy azt kívülről a szép határai közé bevonja; s nem példátlan dolog írónk közt, hogy a tárgy ugyan súlyosb vala, mintsem bevonattathassék, az író pedig könnyebb, mintsem ki nem bántathassék. [...]

Az volna talán a kérdés, hogy esztétikai forma és nem esztétikai tárgy miként állhatnak egymás mellett? Kétségkívül nagy ellenkezésben; s éppen ez az ellenkezés teszi a kómikai művészséget lehetségessé. [...] A nevetség éppen olyan nehézséget fordít a költő elébe, mint az utálatos.

Mind ez, mind amaz ellenkezésben van a széppel; és mégis, mit fognánk a költőről mondani, ha vagy egyiket vagy másikat a szép határain kívül láttatná?

[...] a kómikum és a nevetéses különböznek egymástól. Ezen utóbbi egyedül fizikai behatással munkálkodik ránk, a nevetés ingere által örömszerzésre gerjesztvén bennünket; s mivel ezt úgy viszi véghez, hogy a közvélekedéssel ügyetlen öszveütkezésbe jön vagy jöni látszik; természetesen az elmésség ideáját magában nem foglalja. A kómikumnak pedig elengedhetetlen feltételei közé tartozik az elmésség, s annál fogva behatását esztétikaivá csinálja. [...]

Minden népnek írói közt a kómikusok állnak a nemzetiség saját vonásaival legszorosabb egyesületben. Kettő következik innen: egy, hogy a kómikusok a nemzetiség tekintetében első figyelmet érdemelnek; más, hogy az a kómikus, ki a nemzetiség határaiból idegen földre úgy plántálná által a művészséget, mint például Byron az Abydosi Hölgyben vagy mint Moore a paradicsomot óhajító Péri történetében, nagyon eltévesztené magát. Swift még akkor is, midőn a levegői szigetben üti fel szcenáriumát, szüntelen az angolokon tartja pillanait. A kómikus elválhatatlan tagja a maga nemzetének és korának, e ket-

tőnek kebeléből kell neki a kettő előtti ismeretes alakokat elővarázsolni. Tökéletes ismeretségben kell lenni egyfelül nemzetnek és kornak, másfelül az írónak egymással; s így fog történni, hogy a kómikus oly behatással munkálhat a maga népére, mint semmi más költő. [...] Ha azt akarjuk, hogy magyar kómikusok legyünk, otthon kell a kómikumnak forrásait felnyitni, kölcsön, pusztá formánál egyebet nem vehetünk.

BELINSZKIJ: A kómikum forrásáról és hasznáról

A kómikum forrása a jelenségek és a magasabb, átgondolt valóság között lévő ellentmondás. [...] a szellemesség tagadó szillogizmus, amely nem bizonyítja és nem cáfolja meg a dolgokat, hanem megsemmisíti őket azzal, hogy túlságosan hűen ábrázolja a világot, túl élesen kimutatja rútságukat egy-egy remekbe szabott meghatározással vagy sikerült hasonlattal, esetleg egyszerűen azzal, hogy úgy mutatja be őket, amilyenek valójában.

SCHOPENHAUER: Adalékok a nevetésesség elméleteihez

[...] a nevetéses eredete mindannyiszor valamely tárgy

paradox és ezért váratlan alárendelése egy számára egyébként heterogén fogalomnak; ennek megfelelően a nevetés mindenkor annak a meg nem felelésnek az észrevétele, mely egy ilyen fogalom és a formailag elgondolt reális tárgy között, tehát az absztrakt és a látható között van. Amennyivel nagyobb és váratlanabb a nevető felfogása szerint ez az össze nem illőség, annál hevesebb lesz a nevetés.

[...] a humor a *hangulat* egy különös fajtáján alapul. [...]

MARX: A történelem karikatúrája

Hegel megjegyzi valahol, hogy minden nagy világtörténelmi tény és személy úgyszólván kétszer kerül színre. Elfelelté hozzátenni: egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat.

BAUDELAIRE: A nevetés sátáni

A nevetés sátáni, tehát mélységesen emberi. [...] A komikum az ember egyik legnyilvánvalóbb sátáni vonása. A szimbolikus alma számtalan magjának egyike. [...] A nevetés – mondják – a felsőbbrendűségben gyökerezik. Nem csodálkoznék, ha e megállapításon a fiziológus maga is hahotázni kezdene, ti. saját felsőbbrendűségére gondolván. A tételt tehát így kellene megfogalmaznia: a nevetés saját felsőbbrendűségünk tudatában gyökerezik. El sem lehet képzelni ördögibb ideát! Góg és tévelygés! Megjegyzendő, hogy a klinikai örültek valamennyien meg vannak győződve roppant felsőbbrendűségükről. [...] Sokszor ártatlan jelenségek is megnevetetnek bennünket, és nemcsak a gyermeki játékokban, de a művészek szórakozásaiban is van egy sor emberi dolog, aminek semmi köze a Sátánhoz. [...] A góg, amely közvetlen kiváltója a komikumnak, közvetlen kiváltójává válhat a nevetésnek a groteszk eseté-

ben is, amely pedig olyan alkotás, amelyben a természetben eleve meglévő elemek utánzása játszik közre. [...] Az ember ez esetben már nem embertársai fölötti, hanem a természet fölötti felsőbbrendűsége tudatának ad hangot. [...] A groteszk dolgok által kiváltott nevetés mély, axiomatikus és ősi vonásokat rejt magában, és sokkal közelebb áll a romlatlan lélekhez, a tiszta örömhöz, mint a másik fajta nevetés, amelyet a társadalmi komikum vált ki az emberből. [...] A groteszk hasonló mértékben magasodik a komikum fölé. [...]

Egyébként a groteszket abszolút komikumnak is nevezhetnénk, szembeállítva a közönséges komikummal, amelyet viszonylagos komikumnak hívhatnánk.

[...] az abszolút komikumban éppen úgy megtalálhatjuk a felsőbbrendűség uralkodó látszatát, mint a viszonylagos komikumban, ahogyan ezt egy tanulmányomban – talán kissé terjengősebben – ki is mutattam; a komikumhoz, vagyis a komikum emanációjához, megnyilvánulásához, kirobbanásához két lény jelenléte szükséges; a komikum tulajdonképpen a nevetőben, a nézőben van; az önfeledtség törvénye nem vonatkozik azokra, akiknek hivatásuk, hogy kifejlesszék magukban a komikus hajlamokat és a komikum kifejezésével megnevetessék embertársaikat, mert ezzel a műfaj is belép ama művészi megnyilatkozások körébe, amelyek az emberi lényben kezdettől fogva meglévő kettősséget bizonyítják: az embernek azt a tehetségét, amelynek segítségével egyszerre tud saját maga és valaki más lenni.

ARANY JÁNOS: A humorról és a komikumról

A humor (melyet némelyek negélynek, mások szeszélynek neveznek, de nem elég helyesen) hasonlóképpen álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fölséges. Nevetséges álarcában rejtett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevetet, semmi keserű íz nem vegyülvén a nevetéshez. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulattatja magát és másokat velök. A szatirikus író csúfá teszi azokat, hogy térjenek észre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán – de nem lévén reménye javítani –, kétségbeesést érez önmaga és a világ fölött.

NIETZSCHE: Az árulkodó nevetésről

A nevetés mint áruló: hogyan és mikor nevet egy nő, a műveltségének ismertetőjele: de nevetése csengésében leleplezi magát a természete. Nagyon művelt nőknél talán éppen a természetüknek utolsó feloldatlan maradványa. Ezért az embervizsgáló azt fogja mondani – ha más okból is –, amit Horatius: ridete puellae. [...] minél

örömteljesebb és biztosabb lesz a szellem, antól inkább elfelejti az ember a hangos nevetést; ehelyett minduntalan szellemes mosoly kél az ajkon, a lét számtalan rejtett szellemességén való csodálat jele.

REVICZKY GYULA: A komikum és a humor ellentéte
[...] Kérdezzük csak magunkat, mi a komikus? [...] A leghatározottabb felelet: komikum a végtelen kicsiny. Azért fűzfapoéták, kik bár nagy eszményeket, magasztos érzelmeket akarnak zengeni, komikai hatást gyakorolnak ránk, mert végtelenül kicsinyek. S ezért a komikum mindig alábszállítja a dolgokat valóságuknál, hogy a már magában kisszerű még kisebbnek lássék. A humor pedig ellenkezőleg: a kicsinynek a végtelen naggyal való paralelizálása, s éppen a legnagyobb dolgok kicsinyek és nevetségesek az ő szemében. A komikumot sokan tán abban vélik ellesni, hogy a humorista nem őrzöng, emócióinkat ostromolja, hanem a legnagyobb szelídséggel indít meg egészen a könnyezésig... Nem tudják vagy elfeledik, hogy a humornál csak a forma komikai, a hangulat, a gondolatok, eszmék s maga a tárgy soha.

EÖTVÖS KÁROLY: Mi a nevetés?

A léleknek dalra kerekedése, ropogós ugrádozása, vidám kurjongatása. Egészséges lélek fenn nem állhat nevetés nélkül. Enélkül nincs is élete.

Nevetni csak az ember képes. [...] Az angyal se nevet. [...] Az ördög se nevet. Pedig az ő dolgában ő mindig biztos, nyeresége sohse marad el. [...] Vagy boldogtalan ember vagy rossz ember az, aki jóízűen nevetni nem tud. Ha boldogtalan: legyetek részvétellel... ha rossz, fussatok előle. De ország dolgát, nemzedékek jövőjét, fiatalok szerencsáját rá ne bizzátok! [...] A betegnek a gyógyulást s az aggnak az élni való erőt a jóízű nevetés legalább megadja oly mértékben, mint az üdítő álom.

BERGSON: A gépiesség komikuma

Íme az első tétel: a sajátosan *emberi* határain kívül komikum nem létezik. (Megeshet, hogy kinevetünk egy állatot, de csak azért, mert valamilyen emberi gesztust vagy emberi kifejezést vettünk észre rajta.)

A komikum a tiszta értelemhez szól. De az értelem csak akkor tudja fölfogni a komikumot, ha egy pillanatra sem marad társak nélkül. [...] Ha az emberek el mennének szigetelve egymástól, nem éreznék a komikum ízét. [...] A nevetés a közösségi élet bizonyos szükségleteit elégíti ki, a nevetésnek társadalmi jelentése van.

Lássunk most valakit, aki apró foglalatosságait matematikai rendszerességgel végzi. [...] Lendületét a megszokás

irányítja. Félbe kellett volna szakítania, vagy más irányba terelnie a mozdulatot. Ő azonban gépiesen folytatta a megkezdett irányban. [...] Azt találjuk nevetségesnek, hogy ahol élénk figyelmet és hajlékony ügyességet várunk, egyféle mechanikus *merevséget* találunk. [...] A társadalom gyanakvással fogad minden merevséget, a jellem, a gondolkodás, sőt a test merevségét is, mert ezekben a tünetekben a kialakulóban lévő s egyszersmind elszigetelődő aktivitás jeleit véli fölfedezni [...], egyszóval: a társadalom különcködésnek fogja föl a merevséget. [...] Ez a merevség a komikum, amelynek büntetése a nevetés...

A komikum sokkal inkább merevség, mint rútság.

Az emberi test tartása, gesztusai és mozdulatai pontosan annyira nevetségesek, amennyire valamely egyszerű gépezetre emlékeztetnek bennünket.

san annyira nevetségesek, amennyire valamely egyszerű gépezetre emlékeztetnek bennünket.

Az élőhöz tapadt gépiesség – ebből a tételből indultunk ki. Miből ered a komikum? Abból, hogy az élő test géppé merevedett. Úgy véltük tehát, hogy az élő test nem lehet egyéb, mint maga a tökéletes hajlékonyság, valami fáradhatatlan erő örökké éber tevékenysége. Csakhogy úgy tűnik, mintha ez az aktivitás tulajdonképpen nem is a testhez, hanem inkább a lélekhez tartoznék.

[...] a következő új törvényt állíthatjuk föl: valahányszor egy személy valamilyen dolog benyomását kelti, mindig nevetünk rajta.

CROCE: A komikumelméletek mint álesztétikai fogalmak

A komikust úgy határozták meg, mint nemtetszést, melyet a torz fölfogása szül; és rögtön követ egy nagyobb nemtetszés, mely pszichikai erőnknek fölszabadulásából származik. [...] Ha az ilyen meghatározásokat komolyan veszik, ezekkel is megesis az, amit Jean Paul (Richter) ál-

talánosságban mondott a komikum minden meghatározásáról: egyetlen érdemük, hogy maguk is komikusak, és előidézik a valóságban azt a tényt, melyet logikusan akarnak kifejezni, de ahelyett éppen ők, a maguk meglétével világosítanak föl valamelyest a komikumról.

FREUD: A vicc viszonya az álomhoz és a tudatalattához

Annak a fejezetnek a végén, amely a vicc technikájának megvilágításával foglalkozott, kimondtuk a következőt: az átköltés folyamata akár pótképzéssel, akár anélkül: az áttételezés, az értelmetlenség, az ellentét révén történő ábrázolás; az indirekt ábrázolás stb. folyamatai, amelyeket a vicc létrejöttében szerepelni láttunk, messzemenően megegyeznek az „álommunka” folyamataival.

Foglaljuk össze a viccnek azokat a jellegzetességeit, melyek a tudattalanban való kialakulására utalnak. Mindenekelőtt ilyen a vicc sajátos története, amely nem elengedhetetlen, de mégis jellegzetes jegye. Mikor ezt először vettük észre, hajlamosak voltunk arra, hogy ebben takarékosági tendenciák kifejezését lássuk, de aztán elvettük a kézenfekvő ellenvetések miatt. A rövidség most már inkább azt a tudattalan földolgozást jelzi számunkra, melyen a viccgondolat keresztülment. Az álomnak megfelelő átköltést semmiféle más mozzanattal nem magyarázhatjuk, mint a tudattalanban történő lokalizációjával; [...] A vicc rövidsége tehát, mint az álomé is, a mindkét esetben föllépő átköltések egyik szükségszerű kísérőjelenlége: mindkét esetben az átköltési folyamat eredménye. Tehát az eredet oka a vicc rövidségének, amely különös, tovább nem magyarázható, de az érzékelésben föltűnő jelleget biztosít számára.

A vicc ugyanis nem teremt kompromisszumokat, mint az álom, nem kerül a gátlást, hanem azon igyekszik, hogy a szóval vagy az értelmetlenséggel való játékot változatlanul megtartsa; azon esetek kiválasztására korlátozódik, amelyekben ez az értelmetlenség megengedhető (a tréfa), vagy szellemes módon (a vicc) jelenhet meg. Mindezt a szavak sokjelentésű voltának és a gondolati viszonylatok sokszerűségének köszönheti. Nincs semmi, ami jobban megkülönböztetné a viccet más pszichikai képződménytől, mint éppen ez a kétoldalúság és kétszínűség; evvel kapcsolatos a különböző szerzők értelmetlenségben rejlő értelem állítása is, amellyel sikeresen közelítették a vicc lényegét.

Ennek a különös, csak a viccnél meglévő technikának – mely arra szolgál, hogy meghaladja a gátlásokat – kivétel nélküli uralma esetében fölöslegesnek tarthatnánk, hogy a vicc még az áttételezési technikát is fölhasználja egyes esetekben.

Az álom főként a szomorúság elkerülésére szolgál, a vicc a vidámság elnyerésére. Ebben a két célban azonban minden lelki tevékenységünk találkozik.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *A fölényről és a torzképről*
Karinthy Frigyes könyvének uralkodó tónusa a fölény. Ez minden humor bázisa. Valakin nevetünk, s érezzük, hogy mirajtunk nem nevethetnek, valamit komikusnak találunk, s biztosan tudjuk, hogy mi az igazság vértetében megtámadhatatlanok vagyunk, a mi szempontunk igazabb, a mi kilátótoronyunk magasabb. [...] Karinthy Frigyes [...] a hamis fölényt neveti ki, és humora a fölény kigúnyolása. Szatíra, ironia, intellektuális tör és ordenáré külvárosi gúny, szójáték, vicclapötletesség van a kezében, hogy tűzzel-vassal céljához érjen. Nem a mások primitivitása, a mások fölénye bántja. Belsejében él a büszkeség, hogy ő a legfölelyesebb ember. [...] Ez tette őt a magyar és a külföldi irodalom kritikusrává és humoristájává [...], az ő vidámsága a humor humora.

Igen sok karikatúrát olvastunk ebben a kis könyvben [az Így írtok ti – Sz. K. megj.]. Mégis alig-alig találunk olyant, amely egy pozitív vers, novella vagy regény torzítása lenne. [...] Nála a humor igazi kritika, alkotóművészet, dolgok, stílusok, világnézetek integrális átfogása. [...] Karinthy Frigyes mellettünk és velünk harcolt ezekkel a karikatúrákkal, amelyek látszólag ellenünk irányultak.

KARINTHY FRIGYES: *Aforizmak a humorról és a nevetésről*

Álhumor: nevetségessé tenni a dolgokat. Igazi – megtalálni a nevetségest.

Nagyképűség: Nevetnem kell rajta, mert sosem láttam nevetni.

Humor: Mindnyájan halálra vagyunk ítélve. Alapjában minden humor akasztófahumor.

Nevetés: Az nevet a legjobban, aki utoljára nevet. Vagyis olyan buta, hogy mindig utolsónak érti meg a viccet.

Humorban nem ismerek tréfát.

NEMES LAJOS: *Társadalom és komikum*

A komikumról kimutattuk már azt is, hogy szociális, és arra törekszik, hogy a társadalom és annak tagjai: az emberek minél jobbak, nemesebbek, civilizáltabbak legyenek – tehát a tökéletesedést célozza. [...] Így válik tehát a komikum a társadalomformálás egyik fontos tényezőjévé. [...] De elengedhetetlenül szükséges, mint általában a társadalom formálásához, a szabadság. A szabadság csonkítása csonkítja a komikum megjelenését is, korlátozza a nevetést. [...] A szabadság tehát egyenes arányban áll

a komikummal. [...] A komikum elasztikus is: az ember vitalitásának a kifejezője. Nem lehet annyira elnyomni az embert, hogy ne éljen vagy ne éledjen föl benne a cselekvés vágya a szabadságért; és a komikum mindig jelentkezik valamilyen formában ennek a harcnak a folyamán. [...] Az elnyomatás korszakában az anekdoták, a viccek tömege nő, melyek a társadalmi helyzetet és a valóságot gúnyolják és teszik nevetségessé; meglepő, hogyan terjednek ezek a viccek. Nem tudni, ki találta ki azokat [...], csak azt tudjuk, hová mennek: a nép felé, a néphez; nevetnek jóízűen a letragikusabb pillanatokban is, mert az ember nevetni akar, hiszen enélkül nem tud élni.

PAGNOL: *Jegyzetek a nevetésről*

A komikumnak nincsenek forrásai a természetben: a komikum forrása a nevetőben van.

Definíciónk a nevetésről:

1. A nevetés – diadalének: annak a pillanatnyi újonnan fölismeret felsőbbrendűségnek a kifejezése, amelyet a Nevető a Kinevetett fölött érez.

2. Kétféle nevetés van; ezek oly távol esnek egymástól, mint a bolygónk két sarka, de éppoly szolidárisak is egymással.

3. Az egyik az igazi nevetés, egészséges, kitörő, megnyugtató. Nevetek, mert úgy érzem, magasabb rendű vagyok nálad (vagy nála vagy az egész világnál vagy esetleg saját magamnál).

Nevezük ezt pozitív nevetésnek.

4. A másik nyers, már-már szomorú: kinevetlek, mert alacsonyabb rendű vagy, mint én. Nem a saját felsőbbrendűségemen, hanem a te alacsonyabb rendűségeden nevetek.

Ez negatív nevetés: a megvetés, a bosszúérzet, a vér-

bosszú hahotája, vagy legalábbis a visszavágás nevetése.

5. E kétféle nevetés közt számtalan átmenetet figyelhetünk meg. [...]

Véggöveztetések

Reméljük, sikerült bebizonyítanunk, hogy a nevetés a nevető és a másik ember összehasonlításából ered, vagyis szellemi művelet fizikai eredménye: *véleményalkotás*.

De éppen a véleményalkotás képessége az, amely definiálja az értelmet, tehát a nevetés egyedül az ember sajátja.

„Mondd meg, min nevensz – megmondom, ki vagy.”

TATI: Szép mesterség a nevetetés

Megnevetetni az embereket szép mesterség. Hiszek benne, hogy szükség van a néző elképesztésére, de a leghatározottabban visszautasítom azt a módszert, amely közönséges ostobaságokkal akar nevetésre bírni. Nem szabad lenézni a közönséget. [...] A közönség sokkal értelmesebb és izléseesebb, mint némelyek, akik az ellenkezőjét állítják. [...]

A komikum a logika netovábbja. A geg gyakran nem egyéb, mint egy végsőkig kiaknázott helyzet. A nevetést egy bizonyos sarkalatos képtelenség váltja ki. Vannak dolgok, amelyek önmagukban egyáltalán nem mulatságosak, de azzá válnak, ha kiaknázzuk őket.

BUSTER KEATON: A filmkomikum hatásfokáról

C.B. (Interjúkészítő):

– Az apja tanította arra, hogy sohase nevesse el magát?

– Nem, erre magam jöttem rá; mindig ilyen szellemen dolgoztam a mókáimon, a közönség meg nevetett rajtam... Mennél komolyabb voltam, a közönség annál jobban hahotázott. Amikor kezdett rólam elterjedni, hogy ilyen fapofa vagyok (beceneve Amerikában „Stoneface, kőpofa” volt – Sz. K.), még egyszer megnéztük a filmjeimet, mert magam sem voltam meggyőződve róla, hogy tényleg nem szabad mosolyognom. De bebizonyosodott, hogy egyetlen egyszer sem mosolyogtam, és mégis minden rendben volt...

CAULIEZ: A nevetetés technikája

A geg gyakran kölcsönöz amolyan világvége hangulatot a valóságnak [...], váratlan robbanás, amely egymásnak ellentmondó, de egyébként megszokott dolgok észrevétlen felhalmozódásának a következménye, a feszültség eufórikus s egyben bosszúálló feloldódása. [...] Akár komikum, akár tragikus fajtájáról van szó, „egy fölszabaldult perc az idő rendjében” (Marcel Proust).

Mi a geg? Megrövidített helyzet, föloldott ellentét, váratlan fordulat egy hétköznapi körülményben; közönsé-

ges probléma frappáns megoldása. [...]

A nevetés egyébként szankció is. A szellem ezzel bünteti a tohonya testet. [...]

ARTHUR KOESTLER : A humor születése

Eddig a humornak a közönségre: nézőre, olvasóra, hallgatóra gyakorolt hatásait elemeztem. Most hagyjuk a „fogyasztót”, és fordítsuk figyelmünket a „termelő”: a vicc kitalálója, a humor szerzője agyában végbemenő folyamatra!

A humor egyik legfontosabb jellege a váratlanság, a bizsiciális sokk. A meglepetés eléréséhez a humoristának rendelkeznie kell némi eredetiséggel; azzal a képességgel, hogy kitörjön a gondolkodás sztereotip rutinjaiból. A karikatúrista, a satirikus, az abszurd humor szerzője, de még a gyakorlott csipkelődő is egyidejűleg egynél több síkon tevékenykedik, s akár társadalmi üzenet továbbítása, akár csupán szórakoztatás a célja, biztosítania kell az össze nem illő mátrixok ütközésekor bekövetkező szellemi zökkenéseket. Bármely adott helyzetben vagy témában meg kell találnia az odaillő – vagy megfelelően oda nem illő – váratlan nézőszöveget, összefüggést, párhuzamot vagy kifejezést, amely nyújtani képes ezt a döccenőt.

Az iskolásfiú, akinek először jutott eszébe, hogy fűrészeljék el a tanár székének a lábát, minden bizonnyal zseni volt (iskoláskoromban Magyarországon az efféle tréfák nem mentek ritkaságszámba). Az agresszivitásnak megszokott, bejáratott csatornáit eltorlaszolta a várható büntetéstől való félelem, s a bizonyára gyöttrő, kreatív stresszben igyekezett valamilyen megoldást találni a problémára. [...] Ha ez a példa mulatságosnak vagy légből kapottnak tűnik, jusson eszünkbe, hogy ezen az egyetlenegy megközelítésen alapul Bergson egész humorelmélete.

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: Tragikum és komikum

Egyébként a gépiesség az emberben azért neveltséges, mert a tökéletlenség jele. Az ember (elvben) okul a tapasztalatból, az állat ritkábban, a gép soha. [...] A komikumra törekvő művek a viselkedés felől szemlélik a tökéletlenséget, a tragikus művek a következményt állítják előtérbe. [...] A tragédia gyászbeszéd; a komédia: figyelemzavar. [...] Pirandello óta tragikum és komikum határai egybefolynak, összemosódnak. Ő maga így írt erről Irónia című tanulmányában: „A tragédia farce-szá válhat, hogyha a tragikum, magán a tragikumon keresztül, a kacagás révén meghaladja önmagát, s ilyenformán felszínre bukkannak a komolyság neveltséges vonásai, csakúgy, mint a neveltséges komoly vonásai [...]”.

DANINOS: Humor, a fogalom meghatározó kálváriája

A humor alapjai két forrásból táplálkoznak, amelyek nekünk a napnál fontosabbak, és ezek a Brit Szigetektől és Közép-Európából származnak. S ha ez a két irányzat találkozik, kereszteződésük kiváló eredményekkel jár. Számos tekintélyes angolszász humorista Közép-Európából származik. Egyike korunk legjobb humoristáinak George Mikes, egy magyar, aki Budapesten született, és most Angliában él.

Hajlunk arra, hogy különös törvényt alkossunk a humor mibenlétéről:

– amidőn a humorista szeme előtt elvtelenül megalukvó élet zajlik, sznob, ünnepélyes, maradian hagyományos, gyakran gyászos, s a dolgok reakcióin keresztül a világ furcsaságait írja meg (Anglia, Egyesült Államok, Kanada, Közép-Európa),

– amennyiben a humorista szeme előtt a kicsapongás, a féktelenül vidám élet, ledér erkölcsök peregnak, ezek látványa reakciójaként szomorú dolgokat ír, és humora könnyen tragikussá válik (Spanyolország, Latin-Amerika, Olaszország).

Végül is a humornak százféle változata lehetséges. Ezért nagyon nehéz egyetlenegy megjegyezni közülük. Stephen Leacock ezt írta: „A legjobb humormeghatározás, amit ismerek a humorról, szeretetteljes merengés az élet képtelenségén, és a művészi kifejezőmód ebből adódik.” És még hozzáfűzte: „Gondolom, ez a legjobb számomra, amit találtam.” Excellant definíció.

SZALAY KÁROLY: Summázat

Hosszabb időt töltve Párizsban, 1962-ben, a Bibliothèque Nationale-ban mintegy hatszáz tétellel alapoztam meg komikumelméleti bibliográfiámat. Karinthy Frigyes humoreszkjében egymásra fényképeznek tíz-húsz néptanítóarcot, s ebből kirajzolódik a nagybetűvel írandó A TANÍTÓ jellemzője. Egymásra „fényképezve” kétezer év komikumelméleteit, megkaphatjuk a komikum, a humor, a szatíra, a groteszk, az irónia, a gúny, az abszurd karakterisztikumát.

Először: minden nevetést vagy mosolyt kiváltó műfaj, műforma alkotóeleme a komikum.

Másodszor: a komikum az alkotó és a befogadó személy közös alkotása.

Harmadszor: a komikum szerkezet. Szinte azonos a filmgeg, a vicc, a tréfa, a humoreszk, a karcolat, a karikatúra szerkezetével. Íme a közösnek mondható definíció: A komikum végtelenségig túlfeszített, szinte elviselhetetlen szituáció, amelynek váratlan, meglepetésszerű, gyors megváltoztatása az alaphelyzet okozta lelki feszültséget hirtelen föloldja. Vagyis a befogadót megszabadítja szo-

rongató lelki nyomása alól, és ezáltal diadalérzést, a szabadság érzetét, azaz nevetést vált ki belőle.

Negyedszer: a humor, a szatíra, a groteszk, az irónia, sőt az abszurd is minősített komikum. Erkölcsi, érzelmi, értelmi, formai alapon. Szeretet, rokonszenv, sajnálat, együttérzés, megvetés, elítélés, gyűlölet, leminősítés függvénye. Az irónia rafinált szellemi tevékenység, főntebbiek kifinomult, kettős értelmű megjelenítése. Az abszurd előtörténete is több ezer éves, mai értelmezése szerint meghatározója a mindenkori irracionalizmus, a demoralizálódás, az érzelmi és az értelmi káosz. Ionesco szerint az emberi lét elértéktelenedését, az eszmények értelmetlenné válását fejezi ki. Arnold Toynbee szerint a civilizációk és a kultúrák fölbomlása. Korunk filozófusai és abszurd íróinak egymásra fényképezett definíciója szerint. Sartre, Camus, Kieerkegaard, Heidegger, Jaspers alapján, akik általában előfutáraiknak tartják Dosztojevszkijt, Kafkát, Ionescót, Malraux-ot, Montherlant-t, Melville-t, többek közt. E fogalomkör azonban csak érinti voltaképpeni tárgyunkat, noha létezik abszurd komikum, humor, szatíra is. Pótlásként idézem Ionescót: „Az abszurd az, aminek nincs célja. Az ember elszakadt vallási, metafizikai, transzcendens gyökereitől, és ezért elveszett; minden cselekvése értelmetlen, abszurd, fölösleges.”

Utószavamban csak súrolhattam az abszurd fogalmát, de úgy vélem, eme apró kitérő nélkül nem vált volna teljessé az antológiám.

JEGYZETEK

- Biblia: „A Szentírás konkordiája” szerint.
- Arisztotelész (Kr. e. 384–322): *Poétika*. Ford.: Geréb László.
- Cicero (Kr. e. 106–43): *De oratore*, Liber II. Ford.: Bollók János.
- Quintilianus (35–96): *Institutiones Oratoriae*. IV. könyv 3. fejelet. Ford.: Prácser György.
- Hobbes, Thomas (1588/1679): *Human Nature*. Ford.: Szalay Károly.
- Shaftesbury, Anthony (1671–1713): *Characteristics of Men, Memers, Opinions*. Részlet An Essay ont he Freedom of Wit and Humor c. fejezetből. Ford.: Raáb György.
- Montesquieu, Charles de Secondat (1689–1775): *Essai sur le gout*. Ford.: Csorba Géza és Gábor György.
- Chamfort, Nicolas-Sébastien Roc (1741–1799): *Maximes et Pensées*. Ford.: Gábor György.
- Lessing, Gotthold Ephraim (1729–1781), idézi Mészáros István *Szatíra és valóság* c. könyvében.
- Kant, Immanuel (1724–1804): *Kritik der Urtheilkraft*. Ford.: Hermann István.
- Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805): *Az epopeáról*.
- Kölcsey Ferenc (1790–1838): *A leányőrző. A komikumról*.
- Bjelinszkij, Visszarion Grigorjevics (1811–1848): *Összeült művei*. Ford.: Elfer István.
- Schopenhauer, Arthur (1788–1860): *Die Welt als Wille, und Vorstellung*. Ford.: Hermann István.
- Marx, Karl (1818–1883): *Louis Bonaparte brumaire 18-ája*. Magyar nyelvű kiadások alapján.
- Baudelaire, Charles (1828–1867): *A nevetés mibenlétéről...* Ford.: Csorba Géza.
- Arany János (1817–1882): *Széptani jegyzetek*.
- Nietzsche, Friedrich (1844–1900): *Aforizmák*. Ford.: Schöpflin Aladár.
- Reviczky Gyula (1855–1889): *A humor pszichológiája. Reform*. 1874. július 30.
- Eötvös Károly (1842–1916): *A tihanyi barátok*. A fölösleges ördög alapján.
- Bergson, Henri (1859–1941): *Le rire*. Ford.: Dr. Dienes Valéria.
- Croce, Benedetto (1866–1941): *Esztétika*. Ford.: dr. Kiss Ernő.
- Freud, Sigmund (1856–1940): *Der witz und seine Beziehung zum Unbewusen*. Ford.: Hermann István.
- Kosztolányi Dezső (1885–1936): *Így írtok ti, Világ*, 1912. febr. 28.
- Karinthy Frigyes (1887–1938): *A Naplóm, életem* 1964-es kiadása alapján.
- Nemes Lajos (1908–0997): *A nevetésről*.
- Pagnol, Marcel (1895–1974): *Notes sur le Rire*. Ford.: Csorba Géza.
- Tati, Jacques (1907–1982): *Les Lettres Françaises* 1953. II. 12. szám.
- Keaton, Buster (1896–1966): Christopher Bischof int.: *Film Quartely* 1959.
- Cauliez, A. J.: *Jacques Tati* 1962. Ford.: Csorba Géza.
- Koestler, Arthur (1905–1983): *The Act of Creation*. Ford.: Makovecz Benjámin.
- Kolozsvári Grandpierre Emil (1907–1992): *Tragikum és komikum mai szemmel; Stíluskomikum és nyelvfejlődés; Stíluskomikum és jellem*. A komikum breviariuma kiadvány számára írt esszé 1967-ben.
- Daninos, Pierre (1913–2005): *Tout l’humour du monde*. Ford.: Szalay Károly.
- Szalay Károly (1929–): *A komikum breviáriuma*, 1970, és *A geg nyomában*, 1972.